

SORG
LIVSMOD

- når de mindste mister

KOLOFON

Projektet er udarbejdet af en række folkekirkelige skoletjenester, 2019

www.folkekirkensskoletjeneste.dk

Animationsfilm og stills: Tiny Film

Copyright: En række af folkekirkelige skoletjenester og Tiny Film

Tusind tak for økonomisk støtte fra

H. O. Frimodt Møller og Astrid BLumes Mindelegat

Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond

Sorg og livsmød

Beskrivelse af projektet	4
Oversigt over projektets faser	4
Undervisningsvejledning	7
Fase 1 Om dødsfald	8
Fase 2 Kirkebesøg	14
Fase 3 Om skilsmisse	15
Fase 4 Afslutning	20
Baggrundsmateriale til læreren	21
Sorg og sorghåndtering	21
Filosofi med børn - en kort introduktion til "metoden"	31
Kilder	38

Beskrivelse af projektet

Målgruppe	1.-3. Klasse
Fag	Kristendomskundskab/religion
Omfang	8-10 lektioner af 45 minutters varighed
Formål	At forberede og give eleverne redskaber til at handle, hvis én i klassen eller andre steder oplever skilsmisse eller dødsfald i den nære familie.
Læringsmål	Gennem projektet får eleverne: <ul style="list-style-type: none">- forståelse af begrebet sorg- indsigt i, at mennesker kan opleve sorg forskelligt- viden om, hvorledes de kan handle, hvis de står overfor et menneske i sorg.

Oversigt over projektets faser

Fase	Lektioner	Beskrivelse
Fase 1	3-4 lektioner	At miste en forælder: Filmen <i>Maja har mistet sin far</i> vises, og der arbejdes efterfølgende med tematikken og begrebet sorg i klassen.
Fase 2	1 lektion	Kirkebesøg. Ud fra to bibelske fortællinger arbejder eleverne med begreberne sorg, håb og trøst.
Fase 3	2 lektioner	Når familien splittes: Filmen <i>Williams far og mor er blevet skilt</i> vises, og der arbejdes efterfølgende med tematikken i klassen.
Fase 4	2 lektioner	Som afslutning på projektet laver eleverne en individuel tegne/skriveøvelse eller gruppevis et lille teaterstykke, hvor udgangspunktet er spørgsmålet "Hvordan har Maja/William det om et år?".

Forord

Hvert år mister ca. 7000 børn og unge en far, en mor eller en søskende. Samtidig bliver mere end 20.000 børn og unge hvert år berørt af et brud i familien. Begge situationer skaber sorg og savn, og dertil kommer omgivelsernes reaktioner, som ofte er præget af berøringsangst og uvidenhed, hvilket i mange tilfælde gør situationen endnu sværere med ensomhed og mistrivsel som følge.

Projektet Sorg og livsmod - når de mindste mister har til hensigt at klæde eleverne på til at forstå børn i sorg og give dem handlemuligheder til at komme den sørgende i møde.

Projektets udgangspunkt er ikke at tage hånd om nogen, der har mistet, men derimod at forberede og give eleverne redskaber til at handle, hvis én i klassen eller andre, som eleverne møder på deres vej, oplever at være i sorg. Projektet er således ikke tænkt som led i en egentlig sorgbearbejdelse, hvis en elev lige har oplevet at miste et nærtstående familiemedlem.

Gennem to nyproducerede tegnefilm: *Maja har mistet sin far* og *Williams mor og far er blevet skilt* bliver eleverne introduceret til de følelser og reaktioner, et barn kan opleve i forbindelse med sorg.

Der tages i dette oplæg udgangspunkt i et bredt sorgbegreb, som det bliver præsenteret af sorgforsker ved Aarhus Universitet Mai-Britt Guldin. Hun argumenterer for, at mennesker kan rammes af sorg som konsekvens af en lang række tildragelser i tilværelsen fra ulykker over skilsmisser til dødsfald. Og fordi sorgen er et alment fænomen, skal vi som samfund give den plads, når den dukker op.

Vi er opmærksomme på, at hvor dødsfald er en endegyldig sorgfuld situation, kan skilsmissen være en nødvendighed, der på sigt kan tænkes at skabe en bedre hverdag for både forældre og børn. Ikke desto mindre er det alligevel for langt de fleste børn en sorgfuld proces, når mor og far går fra hinanden.

I projektet er anlagt en filosoferende og praksisnær tilgang, hvilket konkret betyder, at eleverne i fællesskab og med afsæt i de to tegnefilm undersøger, drøfter og udtrykker sig om sorgreaktioner - såvel hos dem, der rammes som hos dem, der har mulighed for at give en hjælpende hånd.

Vi håber med projektet at give lærerne et værktøj til at tage fat i et svært men meget nødvendigt emne.

God fornøjelse med projektet!

Undervisningsvejledning

Materialet består af:

- Nærværende undervisningsoplæg
- En plakat
- Et vendespil
- Et elevark med en ord-blomst
- En hjemmeside

For at styrke elevernes ordforråd foreslås det, at man løbende gennem projektet etablerer en såkaldt "ord-blomst" - jf. tilsendte plakat. Kopiark med blade findes på hjemmesiden www.sorgoglivsmød.dk. Tanken er, at klassen efter hver fase i forløbet tager en kort runde, hvor eleverne giver deres bud på, hvilke nye ord de har lært, og hvilke af ordene, der er så vigtige, at de skal skrives på et blad, der sættes på blomsten. På forhånd har man som lærer udprintet fra hjemmesiden www.sorgoglivsmød.dk og klippet et antal blade. Derpå skrives de valgte ord, som efterfølgende klistres op på plakaten, så der til sidst opstår en hel blomst - den såkaldte "ord-blomst", som eleverne gennem forløbet kan kigge på for at repetere ord. De første fire ord skrives direkte på plakaten med en tusch.

Organisering af undervisningen:

I såvel ovenstående lektionsoversigt som i nedenstående forslag til undervisningsforløb er der tænkt i hele og sammenhængende lektioner, men pilotafprøvnings af forløbet indikerer, at ikke alle klasser magter at arbejde så længe af gangen med et så tungt og alvorligt emne. Således har nogle lærere haft gavn af at splitte forløbet op i mindre enheder og derved sprede det ud over en længere periode. Fx valgte en lærer som indledning til projektet kun at introducere emnet og derefter vise og tale om den første film - altså punkt 1 og 2 under fase 1. Først dagen efter tog hun så punkt 3 op, hvorefter hun så igen ventede en dag, før hun gennemførte punkt 4 osv.

OM DØDSFALD

Introducér helt kort forløbet med at fortælle eleverne, at de nu skal arbejde med at være ked af det og finde trøst. De skal se nogle små tegnefilm om at være ked af det.

Introducér også plakaten med ord-blomsten. Hæng den op og fortæl, at der igennem forløbet vil komme flere og flere blade på, for hver gang eleverne har om og lært nye ord og handlemuligheder.

1. Filmen *Majas far er død* vises

Filmen findes på hjemmesiden www.sorgoglivsmod.dk

Du har modtaget brugernavn og password i følgebrevet.

2. Samtale om filmen

Eleverne byder på skift ind med, hvad der har optaget dem i filmen.

Forslag til hjælpespørgsmål som kan være med til at give lidt struktur på samtalen:

- Hvad handlede filmen om? (En far, der er død, og en pige, der har mistet sin far)
- Hvordan er det for pigen at have mistet sin far (reaktioner/Majas følelser)
- Hvad er svært for hende?
- Var der noget i filmen, der undrede eller overraskede jer?
- Hvorfor har Maja ikke lyst til at gå i skole?
- Er det godt, at Majas mor går med i skole efter faderens begravelse og nogle fridage?
- Hvorfor/hvorfor ikke?
- Hvorfor er det svært at savne?
- Hvordan opfører Majas klassekammerater sig?
- Hvordan reagerer Maja?

3. At være ked af det/Sorg

A: BOLD ØVELSE - Hvad kan man blive ked af?

Eleverne placeres i en eller flere rundkredse afhængig af, hvor mange voksne der er til rådighed. Hver rundkreds skal have en lille blød bold eller lignende, som eleverne kan kaste til hinanden.

I tredje klasse kan man evt. blot lade eleverne skrive på post-it, der sættes op på en væg/tavle.

Opgaven til eleverne er, at de, hver gang de modtager bolden, skal give et eksempel på, hvad man kan være ked af. Efter bedste evne forsøger læreren at notere elevernes bud - måske på computer, så eksemplerne bliver synlige på storskærm undervejs (jf. nedenstående eksempel, som blot er en skabelon, der kan varieres og rumme mange flere bud).

B: TEGNEØVELSE - eksempler på at være ked af det

I forlængelse af den indledende brainstorm skal eleverne tegne det eksempel på noget, der kunne gøre dem kede af det, som de selv sagde i boldlegen eller har skrevet på post-it. Når tegningerne er færdige, sættes eleverne sammen parvis med den opgave, at de skal stille spørgsmål til hinandens tegninger.

- Hvem er personerne?
- Hvor foregår det, der er på tegningen?
- Hvad er der sket?
- Hvordan har de forskellige personer det?
- Osv.

C: ØVELSE - på en skala fra 1-10

Eleverne skal nu vurdere graden af sorg/"ked-af-det"-hed, som deres eksempler kan afføde, og markerer deres vurdering på en skala fra 1 til 10. Se kopiark på hjemmesiden www.sorgoglivsmod.dk

Imens markerer man som lærer en tilsvarende lang linje et sted i lokalet. Det kan være en streg på

opslagstavlen eller en snor, der spændes ud. Der skal være henholdsvis tegnestifter, magneter eller klemmer til rådighed.

Nu skal eleverne placere deres tegning det sted på den fælles skala, hvor de synes, den skal hænge. Her er det vigtigt, at eleverne har ret til at sætte deres tegning fuldstændig, hvor de vil.

Læreren skal ikke rette på stedet, heller ikke selvom den ene elevs oplevelse med skæld ud hænger samme sted som den anden elevs oplevelse med mormors død.

Lav en fælles samtale, hvor I drøfter elevernes placering af stederne. Er der uoverensstemmelser i elevernes gradueringer, og hvorfor er det mon i givet fald sådan?

Det er her vigtigt at komme omkring det forhold, at noget, der for en person kan udløse dyb og langvarig sorg, kan være langt mere forbigående for andre.

Giv eleverne mulighed for at ændre deres placering på linjen efter samtalen, hvis de har skiftet mening. Måske var skæld ud alligevel ikke lige så slemt som mormors død.

Afslut med at fortælle, at man, når man er på den øverste del af "ked af det-skalaen", kalder det sorg.

D: ØVELSE - ORDBLOMST

Brug nu ord-blomsten. Hvilke ord synes eleverne, der skal sættes op som blade på blomsten?

Lad eleverne selv skrive på bladene på elevarket med ord-blomsten.

Elevarket findes på hjemmesiden www.sorgoglivsmod.dk

Læs mere om ord-blomsten side 7

4. Majas følelser

A: VIS FILMEN IGEN

Vis filmen for klassen igen. Denne gang stoppes filmen undervejs, og der snakkes om de følelser og reaktioner, Maja har igennem filmen.

Brug evt. disse stoppesteder:

0:40 = Savn

1:00 = Ulyst

1:43 = Bekymring

2:32 = Ked af det

3:26 = Ensomhed

3:49 = Vrede

3:59 = Sur

4:20 = Glæde

4:31 = Dårlig samvittighed

4:47 = Tårer

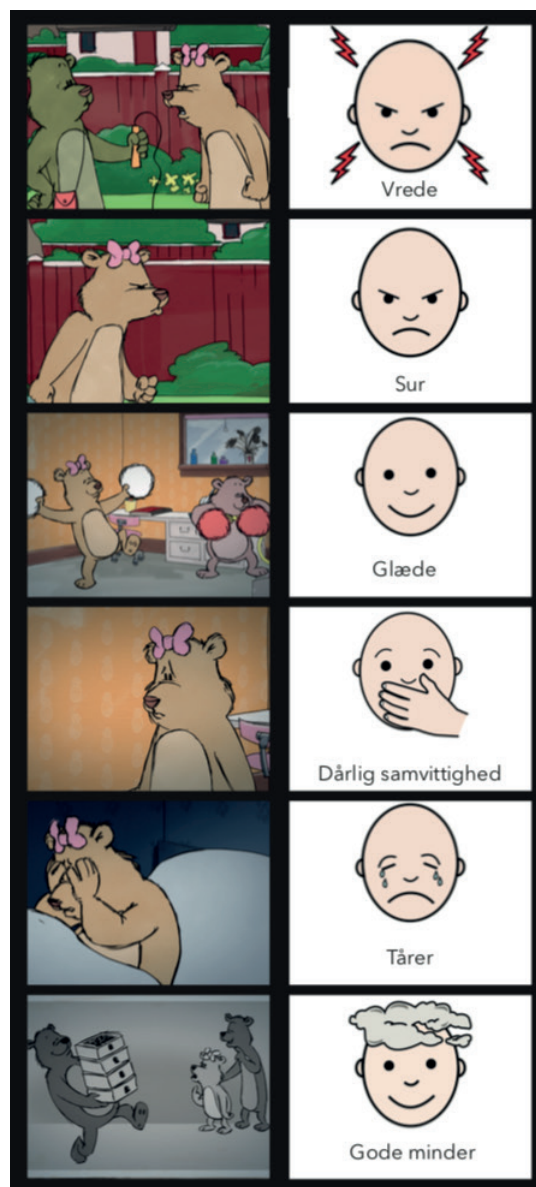
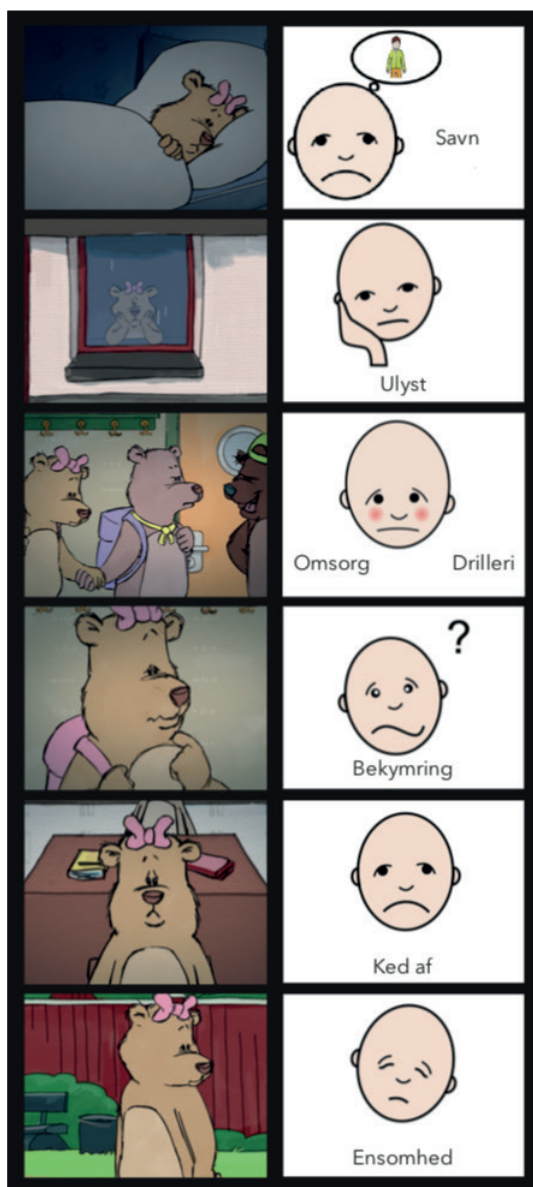
5:03 = Gode minder

B: VENDESPIL

- Lad eleverne gå sammen med deres sidekammerat for at spille første del af vendespillet, som består af to sæt brikker med 12 billeder fra filmen og 12 piktogrammer af de tilhørende følelser og ordet for dem.
- Gennemgå eventuelt piktogrammerne, så eleverne kan genkende følelserne og uden besvær kan parre piktogrammerne med billederne fra filmen. Hensigten med spillet er at få rodfæstet de forskellige følelser, der er på spil i forbindelse med sorg og dødsfald samt benævnelserne herfor.
- Bed eleverne lægge brikkerne ud på bordet med bagsiden op ad.

Eleverne skal nu skiftes til at vende brikkerne og forsøge at matche billedet fra filmen med det piktogram, der beskriver følelsen.

5. Sorghåndtering

- Hvordan kan jeg bedst komme én i møde, der er ramt af sorg?

Start med en fælles snak om, hvordan man bedst kommer en kammerat i sorg i møde.

Lad eleverne komme med deres bud, men kom også selv med bud. Fx: Spørg, om de vil lege. Vær overbærende, hvis han/hun bliver hurtigt sur. Spørg, om de ofte tænker på den døde. Spørg, om de vil fortælle om den døde. Spørg, om de vil være med til at lege, også selvom de sagde nej sidste gang. Inddel derefter eleverne i mindre grupper og lad dem iscenesætte nedenstående dramatiseringer.

DRAMATISERING

Med afsæt i episoder fra filmen skal eleverne i små grupper lave korte dramatiseringer, der efterfølgende vises for resten af klassen.

Inddel klassen i grupper på 3-4 elever.

Fortæl, at de nu skal dramatisere en af følgende episoder.

Gruppe 1 og 6: Maja kommer i skole efter sin fars begravelse

Gruppe 2: I klassen

Gruppe 3: Frikvarter

Gruppe 4: Efter skoletid

Gruppe 5 og 7: Hjemme hos mor

Dramatiseringen skal laves i to varianter:

- a. Den, der møder et andet menneske i sorg, gør eller siger noget dumt.
- b. Den, der møder et andet menneske i sorg, gør eller siger noget godt.

6. Opsamling

Som opsamling på stykkerne konkluderes der på, hvad der kendetegner den gode måde at komme et menneske i sorg i møde på - herunder evt. også eksempler på noget, der ikke vises i filmen, fx at nogen spørger Maja direkte til hendes far og det, der er sket.

Det er vigtigt, at eleverne opnår forståelse af, at der ikke findes en fast formel for, hvordan man bedst håndterer omgangen med mennesker i sorg. Nogle vil have et stort behov for at fortælle om, hvad der er sket, mens andre ikke har det samme behov. Fælles for mennesker i sorg er det dog, at de nødvendigvis overses og udelukkes pga. deres sorg, og at de gerne vil have, at andre spørger ind til, hvordan de har det - ikke kun lige efter den sorgudløsende hændelse men i lang tid.

Det handler, som i alle mellem menneskelige forhold, om at udvikle empati i forhold til den, man er i relation til - og med det særlige in mente, at personen er i sorg.

KIRKEBESØG

I kirken vil præsten præsentere eleverne for to bibelhistorier om sorg, trøst og håb: Den barmhjertige samaritaner og historien om kvinderne og den tomme grav. Herefter vil præsten tale med eleverne om, hvad de har prøvet at miste, og hvordan de blev trøstet og fik håb.

Derudover vil præsten fortælle om de kristnes tro på evigt liv.

Det kan være en fordel at medbringe tegneunderlag, hvis skolen er i besiddelse af sådanne.

Tilbage i klassen samles der op på kirkebesøget ved at lave et eller flere blade til ord-blomsten.

ØVELSE - ORDBLOMST

Hvilke ord synes eleverne, der skal sættes op som blade på blomsten?

Lad eleverne selv skrive på bladene på elevarket med ord-blomsten.

OM SKILSMISSE

Næste film introduceres ved, at klassen får at vide, at de nu skal se en anden lille film om sorg.

1. Filmen *Williams mor og far er blevet skilt* vises

Filmen findes på hjemmesiden www.sorgoglivsmod.dk

2. Samtale om filmen

Eleverne byder ind med deres umiddelbare bud på, hvad der optog dem mest i filmen. Læreren forklarer, at de følelser, man kan få, når ens forældre bliver skilt, også godt kan kaldes sorg.

Forslag til hjælpespørgsmål som kan være til at give lidt struktur på samtalen:

- Hvad handler filmen om?
- Hvordan er det for William, at hans forældre er blevet skilt? (Reaktioner/Williams følelser)
- Hvad er svært for ham?
- Var der noget i filmen, der undrede eller overraskede jer?
- Hvorfor driller William ovre i skolen?

3. Den varme stol

Sæt eleverne i en halvcirkel med en stol i midten. Nu skal forskellige elever prøve at være enten: William, Williams klassekammerat, Williams mor, Williams far, Williams lillebror, Camille eller et af Camilles børn. Læreren og de andre elever stiller spørgsmål til personen.

Fx:

- Klassekammerat, hvordan har du det med, at Williams forældre er blevet skilt?
- Klassekammerat, hvordan tror du, William har det?
- William, hvordan har du det?
- William, må dine klassekammerater spørge dig om dine forældres skilsmisse?
- Williams mor, tror du, at du får en kæreste engang?
- William, tror du, at du kommer til at kunne lide Camille på et tidspunkt?
- Anton (Williams lillebror), hvordan er det for dig at have William som storebror?

4. Sorgsymptomer

Vis filmen for klassen igen. Denne gang stoppes filmen undervejs, og der snakkes om de følelser og reaktioner, William har igennem filmen.

Brug evt. disse stoppesteder:

0:45 = Skyldfølelse

0:58 = Irritation

1:56 = Misundelse/jalousi

2:03 = Had

2:34 = Koncentrationsbesvær

2:54 = Ensomhed og vrede

3:10 = Uretfærdighed

3:45 = Uoverskuelighed

3:59 = Savn

4:17 = Ked af det

4:28 = Håb

4:59 = Afsky

5:08 = Glæde/håb

Stikord til brug for samtale om filmen

- William er usikker på, om han kan være skyld i skilsmissen.
- Der er en række praktiske udfordringer ved skilsmissen i forbindelse med flytning fra mor til far, og der er forskellige irritationsmomenter i forbindelse med disse scenskifter.
- William pålægges et ekstra ansvar i forhold til sin lillebror og undertrykker sine følelser herom.
- William påtager sig et hensyn til mor, hvor det burde være omvendt.
- William skal forholde sig til forskellige regler hos sin far og mor.
- William føler had til sin "pap-mor", da han synes, at hun har hugget hans far og er skyld i skilsmissen.
- William skal hos sin far dele værelse med sin lillebror, mens hans nye "pap-søskende" har hver deres værelser, hvilket han er jaloux over og finder uretfærdigt. Derudover afføder det nogle praktiske irritationsmomenter.
- William og hans lillebror drømmer om, at deres familie igen kan blive samlet.

Under snakken er det vigtigt at være opmærksom på, at ikke alle børn har de samme reaktioner på en skilsmisse som William, samt at det, der i filmen tynger William, af andre kan opleves som noget positivt. Derudover kan man med fordel også komme ind på de positive aspekter ved en skilsmisse. Nogle børn udsættes fx for voldsomme skænderier og det, der er værre, forud for en skilsmisse, som denne så løser. At skilsmisse således udmærket kan være den bedst mulige konsekvens af et parforhold - også for børnene - eliminerer imidlertid ikke, at hovedparten af skilsmissebørn, ifølge Børn, Unge & Sorg, oplever at komme i sorg i forbindelse med en skilsmisse.

5. Sammenlign de to film

Eleverne skal nu bruge brikkerne med Maja (fra vendespillet) og brikkerne med William til at arbejde parvis med en sammenligning af sorgsymptomerne i de to film.

Hver elev får en bunke brikker, som de lægger ud på bordet foran sig.

På skift vælger eleverne et kort fra deres eget sæt og fortæller makkeren, hvad det er for en episode fra filmen, der er tale om, og hvordan henholdsvis Maja eller William havde det i den pågældende situation.

Derefter giver makkeren sit bud på, om der i den anden film var en episode, hvor henholdsvis Maja eller William havde det på samme måde, og om et af billederne i vedkommendes bunke passer hertil.

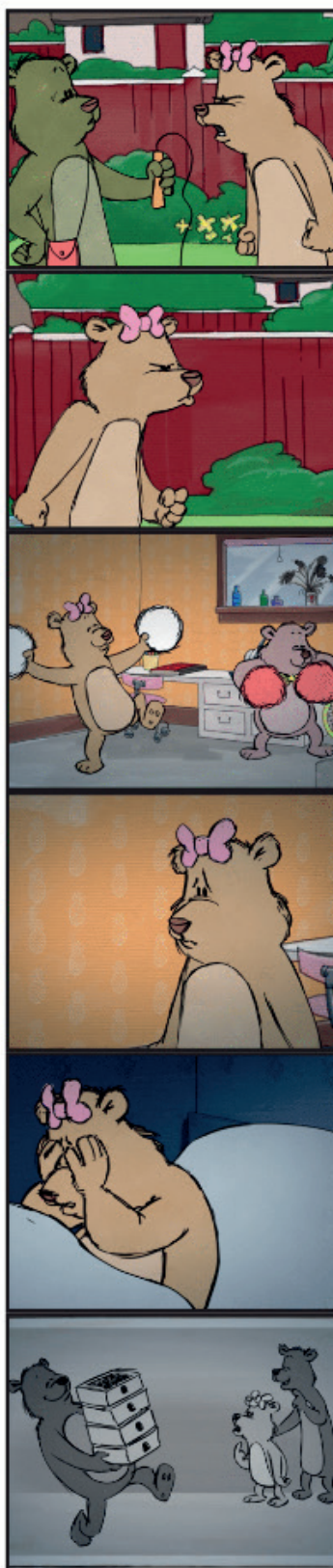
Er der et match, lægges de to kort sammen i en bunke for sig.

Er det ikke tilfældet, lægges det først trukne kort i en bunke for sig.

Således fortsætter opgaven, til alle kort har været i spil og ligger:

A: Sammen to og to.

B: Hver for sig i to adskilte bunker.

6. Opsamling

Tal med eleverne om:

Er sorgreaktionerne de samme i de to film? Hvordan kan I se det?

Eller er der forskelle?

Er der nogle reaktioner, der kun gælder for dødsfald eller kun gælder for skilsmisse - hvilke?

Til støtte for besvarelsen af sidste spørgsmål kan nævnes: Had til "pap-moderen", irritation over scene-skift, håb om genopretning af den oprindelige familie.

Fortæl, at der er mange måder at være ked af det på, og ingen er mere rigtige end andre, ligesom der også er mange forskellige måder at være en familie på, og ingen af dem er rigtige eller forkerte.

Hvis der er tid, kan følgende spørgsmål drøftes:

Hvad er en familie? Hvad kendetegner en familie?

Hvad er et hjem, og hvad karakteriserer et hjem?

Kan man have mere end ét hjem?

Til perspektivering kan man fortælle, at der er mange forskellige registrerede familieformer i Danmark.

Ovenstående spørgsmål drøftes for at bidrage til en udvidelse af elevernes normalitets-begreb, som måske både kan styrke deres robusthed og livsmod.

7. Ord-blomsten

Har eleverne lært flere ord? Hvilke ord skal op på blomsten? Hvilke ord vil eleverne skrive på deres egen ord-blomst?

AFSLUTNING

1. Fremtiden

Eleverne skal nu opnå bevidsthed om, at sorgen ikke bliver ved med at være lige tung. Afhængig af klassen kan det gøres ved:

A: EN TEGNE- ELLER SKRIVEØVELSE ELLER B: SMÅ TEATERSTYKKER

A: Tegne-/skriveopgave om fremtiden

1. Samtale i plenum.
Hvordan tror I Maja/William har det efter næste sommerferie?
Hvad sker der og hvorfor?
Har Maja/William fået det bedre? Hvorfor?
Hvorfor ikke?
2. Lad efterfølgende eleverne tegne eller skrive en lille historie om, hvordan de tror, Maja/William har det efter næste sommerferie.
3. Lad eleverne gå sammen to og to for at fortælle hinanden om deres tegning eller fortælling.
4. Drøft i plenum, hvorfor eleverne tror, at det er gået sådan.

B: Teaterstykker

1. Del eleverne op i grupper på 4-6 personer. Grupperne skal nu arbejde med spørgsmålet: Hvordan tror I Maja/William har det efter næste sommerferie?
2. Grupperne skal vælge at arbejde med enten Majas eller Williams historie og selv digte videre. Tal i gruppen om, hvordan Maja/William har det efter næste sommerferie?
Hvad er der sket efter sommerferien og hvorfor? Har Maja/William fået det bedre? Hvorfor? Hvorfor ikke?

Lad grupperne øve deres små skuespil igennem et par gange.
3. Lad eleverne vise deres små skuespil for klassen.
4. Drøft efter hvert stykke i plenum, hvorfor grupperne tror, at det er gået sådan.

C: ORD-BLOMSTEN

Er der nogle sidste vigtige ord, der skal på ord-blomsten? Saml op på de ord der er kommet på i løbet af projektet.

Hvilke bud på, hvordan man kan hjælpe et mennesket i sorg, har eleverne nu? Er der noget, der ikke hjælper? Føler eleverne sig "klædt på" til at kunne tale med nogen, der har det svært af den ene eller anden grund?

Baggrundsmateriale til læreren

Sorg og sorghåndtering

Sorg er tæt forbundet med tab. Tab er et fællesmenneskeligt grundvilkår. Tab defineres her ikke kun, som det at miste et nærtstående familiemedlem, men også som et savn eller et fravær af noget, man ville ønske, at man havde. Et tab kan også være en knust drøm om at være del af en familie med far, mor og børn, tab af job, identitetstab eller tab af relation i forbindelse med svigt. Tab er en fundamental del af livet, uanset hvor man bor på kloden, om man er rig eller fattig, troende eller ateist. Nogle mener, at der er krise i sorg, men ikke altid sorg i krise. Disse to forbundne begreber kan defineres således:

Krise

Når et menneske kommer i krise, så er det ofte afstedkommet af en hændelse, som påvirker personen meget. Efter en pludselig hændelse er den første reaktion ofte chok. Men en krise kan også opstå over tid, og erkendelsen af at være i krise kan derfor komme snigende. Et menneske i krise kan føle sig trist og magtesløst og have svært ved at overskue situationen. Krise har periodisk karakter.

Sorg

En stærk nedtrykthed som følge af oplevelsen af udefra kommende ulykkelige begivenheder eller onder. Sorg kan defineres som den tilstand eller tilpasningsproces, der følger efter et tab. En proces som ikke nødvendigst afsluttes, men som vil poppe op fra tid til anden. Sorg kan følge et menneske hele livet.

Krise

Der findes mange forskellige slags kriser. Inden for psykologien karakteriseres krise som psykiske reaktioner på pludselige og uventede hændelser, men en krise kan også opstå ved længerevarende belastning og indgribende forandringer i et menneskes liv. Der findes således traumatiske (pludseligt opståede) og udviklingskriser. En udviklingskrise kan beskrives som afgørende forandringer i vores hverdag og liv, som opstår i et menneskes almindelige udvikling. Det kan fx være at skifte skole, at få et barn, at barnet flytter hjemmefra, eller at vi skifter job, bliver skilt eller pensioneret. Disse kriser kan ændre et menneskes selvsyn og vil kræve tid for et menneske at vænne sig til. Kriser, der opstår på grund af pludselige, traumatiske og uventede hændelser, forholder det sig lidt anderledes med, da disse kan medføre voldsomme reaktioner.

Sorg

Indenfor psykologien er der forskellige måder at definere sorg på. Nogle har en snæver opfattelse af sorg, som en reaktion på tab i forbindelse med et dødsfald. Det har blandt andre Jesper Roesgaard Mogensén (tidl. psykolog og forskningsmedarbejder i Børn, Unge & Sorg) og Preben Engelbrekt (Direktør for det nationale sorgcenter og psykoterapeut). For at kunne tale om sorg er det for dem en afgørende omstændighed, at der er en person, der ikke længere lever. De mener, at der kan være reaktioner hos fx skilsmisseramte børn, der kan minde om sorg, men for dem er sorgen forbundet med dødsfald og den uigenkaldelighed, som det tab medfører. Det tabte der ikke kan genskabes eller reetableres. Andre, heriblandt sorgforsker Mai-Britt Guldin på Aarhus Universitet, anskuer sorg som en paraply, hvorunder flere forskellige former for sorg findes. Hun mener ikke, at vi kun føler sorg, når et menneske dør. For hende er sorg en beskrivelse af de fortvivlende følelser, der opstår i forbindelse med overvældende forandringer

i et menneskes liv. Det vil sige, at et menneske kan føle sorg over tabet af noget absolut umisteligt som ved dødsfald, men også ved tab af identitet, sygdom og skilsmisse. I dette materiale lægger vi os op af Mai-Britt Guldins brede forståelse af sorg.

Sorgmodeller

Ligesom der findes forskellige måder at håndtere og leve med sorg, findes der også mange forskellige teorier og modeller, der beskriver sorgprocesser. Den mest dominerende sorgforståelse fra midten af 1900-tallet og frem til omkring år 2000 har været en fasetænkning, hvor tanken var, at den sørgende gik gennem forskellige faser/opgaver for til sidst at kunne slippe den døde.

I arbejdet med sorgterapi og krise-intervention mente man, at der var mange fordele ved at bruge en model, der delte det almindelige sorgarbejde op i faser. Den sørgende skulle igennem disse faser for at genfinde sig selv og måske komme styrket igennem sorgen. En sådan model var i god overensstemmelse med Freuds tanke om, at sorg er et følelsesmæssigt arbejde, som er nødvendigt, for at de sår, man har fået ved tabet, kan læges.

Ved at bruge ordet sorgarbejde understregede man, at det kræver en aktiv indsats at komme igennem denne smertefulde proces. Når dette arbejde hæmmes, kunne sorgen ikke forløses og udvikle sig dermed patologisk, mente man.

Ulempen ved at systematisere komplicerede følelsesmæssige processer var, at man risikerede at forenkles så meget, at resultatet blev for firkantet og dermed ubrugeligt. Det var derfor vigtigt at forstå, at man arbejdede med alle faserne på forskellige niveauer igennem hele sorgforløbet. I praksis kunne en del af det normale sorgarbejde ifølge sorgterapeut Marianne Davidsen Nielsen og Cand. Psyk. Nina Leick se således ud:

1. fase: Den sørgende befinder sig i en tilstand af chok og forvirring, hvor forstanden har forstået budskabet, men følelserne endnu ikke har kunnet følge med.

Man kan dele denne første fase op i to; den intellektuelle forståelse af tabet og den følelsesmæssige forståelse af tabet. Den intellektuelle forståelse opnås, når personen har indset og forstået, at den døde er død og ikke kommer tilbage. Den følelsesmæssige forståelse kan være langvarig, da den efterladte skal erkende, at den mistede er væk for altid. Det er almindeligt, at den sørgende i den første tid oplever at høre den dødes skridt, eller pludselig mener at se den døde på gaden. I denne fase svinger man mellem håb, forestillinger og erkendelse af, at den afdøde aldrig mere kommer tilbage.

Der er mange, der i denne periode har stor hjælp af at fortælle om det skete igen og igen for på den måde at få en forståelse for realiteterne.

Det kan være en sej proces at komme igennem denne fase. Minderne om den afdøde vil dukke op igen og igen, og den efterladte vil igen og igen blive mindet om tabet.

2. fase: Sorgen sætter for alvor ind, og der kan forekomme mange og voldsomme reaktioner - både fysiske og psykiske. De fysiske kan give sig udtryk i fx hovedpine, muskelsmerter og søvnløshed, hvorimod de psykiske reaktioner kan vise sig ved gråd, vrede og skyldfølelse. Når vreden er rettet mod den mistede, kan den være en vanskelig følelse at håndtere, fordi man ofte får dårlig samvittighed overfor den afdøde. Marianne Davidsen-Nielsen siger, at vreden holder savnet og smerten på afstand.

I denne fase begynder den sørgende langsomt at tænke på andre ting end den mistede. Minderne begynder at fylde mere, men minderne støder sammen med "den nye virkelighed" og fører til nogle smertefulde skuffelser over, at tingene aldrig bliver som før. Skuffelserne er medvirkende til, at de følelsesmæssige bånd til den mistede bliver klippet over, og på den måde rykker virkeligheden en skridt

nærmere - der bliver etableret en overgang mellem det, der har været, og det som kommer.

3. fase: Den sørgende skal nu til at leve en tilværelse uden den mistede og bliver stillet overfor en masse nye udfordringer. Man skal tilegne sig nye færdigheder i kontakten med andre mennesker og måske også i forbindelse med praktiske opgaver. Hvis den sørgende kommer godt igennem denne opgave, er der mulighed for personlig vækst. Hvis den sørgende er i stand til at skabe tætte forhold til andre mennesker og samtidig magte de nye udfordringer, vil mange opleve en større selvtillid og se en ny mening med livet. Hvis man derimod trækker sig ind i sig selv eller giver op overfor de praktiske opgaver, vil mange føle angst og få vanskeligt ved at overskue eller se mening med livet. Nogle vælger at tilegne sig nogle af de færdigheder, som den mistede havde, for på den måde at arbejde sig igennem sorgen - man opgiver så småt den gamle drøm og er i gang med at skabe sig en ny. Indtil den nye drøm er skabt, vil livet føles frustrerende, forvirrende og kaotisk.

4. fase: I fjerde og sidste fase vil den sørgende erkende tabet og få sagt endeligt farvel til det mistede. Man har på dette tidspunkt lært at leve med tabet og kan begynde at se fremad igen. Den mistede vil til stadighed være en del af ens liv men nu som et kært minde. Selvom man er nået langt i sorgarbejdet, vil man stadig kunne opleve triste og svære dage som ved fx højtider, fødselsdage og andre særlige lejligheder. Dette er en helt naturlig reaktion, der dog kan være svær at forstå for omgivelserne, som ofte vil mene, at den sørgende burde være kommet sig over tabet.

Faseteoriernes ophav

Allerede den moderne psykologis fader Sigmund Freud (1856-1939) skrev tilbage i 1917 en artikel om sorgbearbejdning i en form for faser - uden dog at anvende termen. I stedet blev det den schweizisk-amerikanske psykiater Elisabeth Kübler-Ross (1926-2004), der i bogen *Døden og den døende* fra 1969 brød igennem med en beskrivelse af sorgprocessen i faser. Kübler-Ross opererede i modsætning til sine arvtagere med en proces i fem faser: Fornægtelse, vrede, forhandling, depression og accept, og hos hende kommer faserne godt nok i den angivne rækkefølge, men de overstås ikke, fordi man kommer videre til den næste. Man kan således udmærket blive overmandet af vrede både mod sig selv og den mistede, selv om man er nået frem til rent følelsesmæssigt at have accepteret tabet af en afdød.

Nyere tænkning

Som nævnt ovenstående blev en ny og anderledes måde at forstå sorg og sørgende på præsenteret omkring år 2000 og har senere år fundet fodfæste blandt fagpersoner herhjemme. Den nye forståelse af sorg er udviklet af de to hollandske forskere Margaret Stroebe og Henk Schut fra Utrecht Universitet. I *The Dual Process Model of Bereavement*, 1999, præsenterer de et grundlæggende anderledes syn på sorgens forløb.

To-spors-modellen:

Den nye teori kaldes to-spors-modellen, hvilket betegner to spor, som den sørgende skifter mellem efter et tab. Det ene spor er det tabsrelaterede spor, hvor den efterladte er optaget af følelser og tanker, der er direkte relateret til tabet. Det andet spor er derimod et reetablerende spor, hvor den efterladte har fokus på at finde sig til rette med følgerne af, at den døde ikke længere er en del af den efterladedes liv.

To-spors-modellen afviser forestillingen om, at sørgende gennemlever et ensartet forløb, hvor man bevæger sig fra én fase til en anden. Problemet med den tænkning var nemlig, at mennesker har det med ikke at passe ind i skemaer, og derfor har man til tider skullet slå knuder på sig selv for at få "pengene til at passe" eller påtvinge sørgende følelser, som ikke var der. Målet med den tidligere fasetænkning var at få sagt farvel og give slip på den døde. Og det kan være hård kost, hvis man hverken vil eller kan gøre dette.

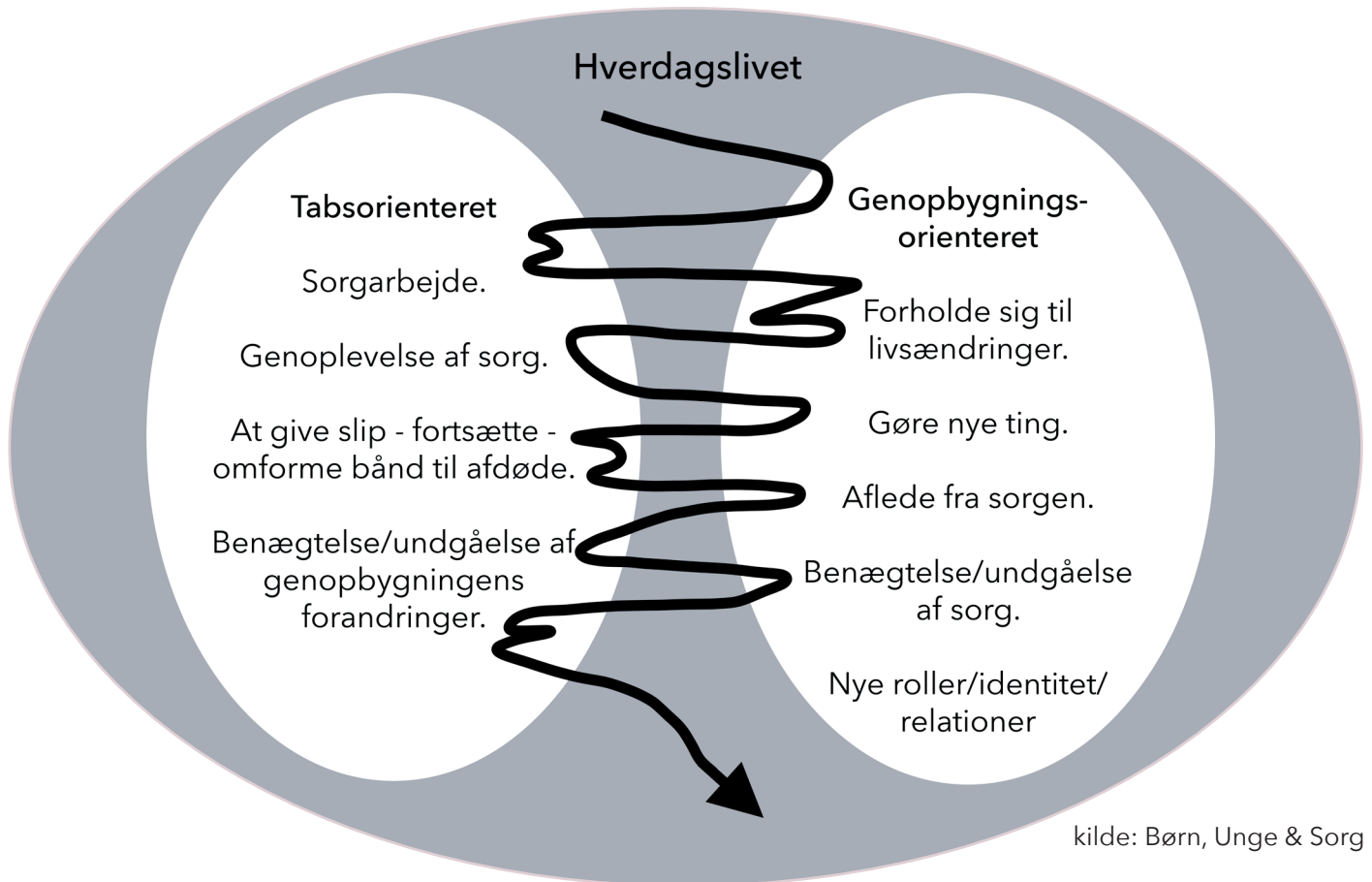
To-spors-modellen anerkender i højere grad end i tidligere tænkning, at sorgen er forskellig fra menneske til menneske. Sorgen ses som en proces, der fortsætter resten af livet men med varierende intensitet. Den, der har mistet, skal løse flere opgaver samtidig og hele tiden pendulere mellem to spor, der handler om at erkende tabet og forholde sig til det nye liv.

Sorg og savn bliver integreret i ens videre liv, og der går længere tid imellem, at man er ked af det. Umiddelbart efter dødsfaldet er de fleste sørgende mest i det tabsorienterede spor, hvor den efterladte er optaget af følelser og tanker, der er direkte relateret til tabet. I det tabsorienterede spor kæmper man med sorgens mange følelser; savnet, meningsløsheden, uretfærdigheden og med at forstå tabet og forstå, at den mistede aldrig kommer tilbage igen. Ved en ukompliceret sorgproces vil den efterladte gradvis i højere og højere grad befinde sig i det genopbygnings-orienterede spor, hvor fokus er på at finde sig til rette med følgerne af, at den døde ikke længere er en del af den efterladedes tilværelse. Typisk vil børnene være optagede af, at de ikke mere har det kendte barndomshjem som basis for deres tilværelse. De arbejder på at skabe sig en ny identitet som "fader-/moderløs", de vil være optagede af de mange nye vilkår, nye roller i familien og omsorg for den efterladte forælder.

Penduleringen mellem de to spor er en vekselvirkning mellem at blive konfronteret med tabet og undgåelse af tabet. Og det sker fra det øjeblik, vi mister. Denne pendulering betyder, at mennesker i sorg både oplever sorgens smerte og holder pause fra sorgen, da det er uhyre anstrengende at være i sorgens rum hele tiden. Vi har brug for pause, og i genopbygningssporet forholder vi os til det liv, der er tilbage at leve. Pauserne er vigtige og nødvendige, så man kan koncentrere sig om de praktiske opgaver i det liv, der skal leves: At betale regninger, opsøge kontakt, flytte eller andet. Et barn kan fx have behov for at tage en pause fra sorgen, når det er i skole, men hvis vennerne pludselig taler om deres forældre, eller barnet oplever ting, som det plejede at dele med afdøde, kan barnet med ét svinge til det tabsorienterede spor.

I arbejdet med børn skal man være meget opmærksom på, at børns reaktioner er forskellige, ligesom der kan være visse kønsforskelle. Ofte er drengene mere i genopbygningssporet, fordi de generelt er mere handlingsorienterede (jf. nedenstående oversigt over sorgreaktioner).

I to-spors-modellen er det således ikke et negativt fænomen at fortrænge sorgen i perioder, mens det tidligere blev udledt som udtryk for, at man ikke sørgede "rigtigt". Modsat kan det i to-spors-modellen se ud som om, man skal have lidt dårlig samvittighed, hvis man rent faktisk kommer igennem sorgen og ikke en gang imellem ryger tilbage i det tabsrelaterede spor. Men den fælde skal man selvfølgelig ikke falde i.

Et af de steder, hvor man har gjort sig mange erfaringer om børns sorg, er ved det Nationale Sorgcenter Børn, Unge & Sorg. Her viser forskningen, at de fleste, der har mistet, stadig oplever at have stærke bånd til den døde, og at de samtidig kan fungere i dagligdagen. Et af elementerne i det tabsorienterede spor er at fortsætte/omforme/slippe båndene til den døde, så relationen til den døde ændres fra at foregå på et virkeligt og et forestillet plan til alene at foregå på et indre, forestillet plan fx i form af minder eller behovet for at kommunikere med den døde i forbindelse med beslutninger osv.

Ifølge Børn, Unge & Sorg ses det ofte i sorgarbejdet med børn, at børnene har brug for at have den døde forælder med sig i deres videre liv ved fx at kunne "tale" med den afdøde forælder og at kunne genkalde sig, hvad forælderen ville råde dem til i forskellige situationer. Efterladte børn er ofte meget bange for at glemme den døde forælder og har derfor et stort behov for at tale om den døde med deres nærmeste.

En sorgproces tager lang tid

To-spors-modellen viser tydeligt, at en sorgproces indeholder mange "opgaver". Der er heller ikke noget enkelt svar på, hvor lang tid en sorgproces tager. Ifølge Margaret Stroebe varer den første sorg mindst et år med alle mærkedagene, men oftest varer selv den først sorg længere tid. Også hos Børn, Unge & Sorg oplever man, at sorgprocessen tager meget længere tid, end børnenes omgivelser forestiller sig, og det betyder ofte, at omgivelserne ikke forstår barnets reaktioner og bliver bekymrede, fordi de forventer, at barnet ville komme hurtigere videre. For barnet betyder det ofte, at det kommer til at føle sig endnu mere ensomt og forkeret. Nogle børn bliver bange for, at der er noget galt med dem, og vælger så at gå alene med sorgen, fordi de føler, at de ikke kan blive ved med at belemre omgivelserne med deres tanker og følelser.

Hændelser der kan udløse sorg

Ud over dødsfald, som har været i fokus i ovenstående, er der også en lang række andre hændelser, som kan udløse sorg. Det drejer sig fx om:

- Skilsmisse
- Sygdom hos selv/andre
- Flytning
- Funktionsnedsættelse hos selv/andre
- Når en, man har kær, er forsvundet
- Når kæledyr dør
- Bristede drømme
- Hvis mor eller far bliver fyret fra arbejdet

Sorgreaktioner ved dødsfald

Når et barn mister en nærtstående, rystes barnets verdensbillede. Børn er typisk gode til at gå ind og ud af sorgen. Man kan sige, at børn har evnen til at holde frikvarter fra sorgen. Når man har med et barn i sorg at gøre, vil man derfor ofte opleve, at barnet går direkte fra vrede eller tårer til at lege og virke glad og fri. Det er en rigtig god evne at have, for det hjælper barnet til at kunne håndtere tabet og tage det ind i små doser. Børn i 7-10-årsalderen begynder gradvist at forstå, at døden er uigenkaldelig, og det mindst lige så forfærdende: At alle, barnet elsker, kan dø. Det er ikke usædvanligt, at børn i denne alder forestiller sig døden som en person. De tænker meget over, hvordan det mon er at være død og blander ofte fantasi og virkelighed sammen. Derfor har de brug for meget konkrete beskeder. Hvis de ikke får mulighed for at se den døde, de har mistet, kan de let skabe uhyggelige og urealistiske billeder af, hvordan afdøde ser ud som død.

Omkring 10-årsalderen får børn en begyndende forståelse for døden og dens langsigtede betydning. Det sker i forbindelse med, at deres evne til at tænke abstrakt gradvist udvikles, og de bliver mere modne. Børn i 10-årsalderen begynder også at blive mere optagede af årsagerne bag hændelserne, og de kan bruge megen energi på begreber som retfærdighed og uretfærdighed i det skete.

Sorgreaktioner i forbindelse med skilsmisse

I Danmark oplever mere end 20.000 børn om året, at deres forældre går fra hinanden, og hvert tredje barn under 18 år lever i skilsmissec familier.

Hvordan et barn reagerer på forældrenes skilsmisse, afhænger blandt andet af barnets alder, modenhed, temperament og omstændighederne omkring skilsmissen. Sikkert er det dog, at langt de fleste børn oplever sorgreaktioner i forbindelse med forældrenes skilsmisse, og at disse reaktioner ofte kan være langt mere skjulte end ved dødsfald.

Forældrenes skilsmisse er et radikalt brud med barnets hverdag, og selve forandringen kan skabe utryghed hos barnet, ligesom savn af den forælder, barnet ikke er sammen med, er almindelig. Mange børn ønsker, at deres forældre finder sammen igen efter skilsmissen, og tager derfor et stort ansvar i forsøget på atter at føre forældrene sammen. En måde for barnet at tage et sådant ansvar på kan være ved at tage ansvar for forældrenes følelser. Barnet kan i den forbindelse søge at skjule dets egne svære følelser for sine forældre i forsøget på at skåne dem.

Af samme årsag er det ikke ualmindeligt, at en stor del af barnets sorgreaktioner i forbindelse med forældrenes skilsmisse kommer til udtryk i skolen.

Eksempler på sorgreaktioner

En stor del af børns reaktioner på tab i forbindelse med dødsfald og skilsmisse minder om hinanden. Der er dog stor forskel på, hvordan børn udtrykker deres sorg. Nogle af de mest almindelige sorgreaktioner hos børn er:

Angst

Den måske mest almindelige reaktion hos børn efter et dødsfald er angst. Når en af barnets nærmeste dør, forsvinder noget af trygheden i tilværelsen. Hvis barnet har mistet en forælder, kan det fx blive meget ængstelig for også at miste den anden forælder. Angsten og frygten kan vise sig på forskellige måder, men mindre børn bliver ofte klæbende og krævende. De vil være tæt på forældrene og reagerer ofte på adskillelser. De lidt større børn har ofte et udtalt behov for med sekunders varsel at kunne komme i kontakt med mor eller far for at sikre sig, at fars sygdom ikke er blevet værre, eller at mor ikke er død. Undertiden fører angsten og frygten til, at børnene vægrer sig imod at gå i skole. Børn kan også udvikle en frygt for, at de selv kan dø. Hvis barnet har oplevet dødsfaldet, kan det ske, at det får et øget fareberedskab, hvilket betyder, at det hele tiden er på vagt over for, at der skal ske noget nyt. Barnet farer måske sammen ved pludselige lyde, lysindtryk eller andre pludselige ændringer i omgivelserne. Et sådant fareberedskab vil næsten altid medføre tab af koncentration og problemer med hukommelsen. Angst er også en typisk reaktion i forbindelse med forældres skilsmisse. Alene forandringen i livs-omstændigheder er med til at skabe utryghed for barnet, og især hvis kontakten er vanskelig eller helt forsvundet til den ene forælder, kan barnet opleve angst for også at miste den anden forælder. Angsten kan blandt andet vise sig ved søvnproblemer, ondt i maven eller hovedet, mareridt, rastløshed m.v.

Søvnforstyrrelser

Angsten og frygten viser sig ofte i forbindelse med, at barnet skal sove. Det er let at føle sig ensom i mørket, og det kan være meget svært at falde i søvn. Derfor vil barnet ofte kræve, at den tilbageblevne forælder skal være hos barnet, til det er faldet i søvn. Ofte vil barnet sove med lyset tændt og have døren åben. Børn i sorg vågner ofte i løbet af natten på grund af uhyggelige drømme og mareridt. Nogle børn kan udvikle en frygt for, at drømmene skal komme, så de bliver bange for at falde i søvn.

Tristhed, længsel og savn

Tristhed, længsel og savn kan vise sig på forskellige måder. Nogle børn græder meget og kan i kortere perioder være helt utrøstelige. Det er vigtigt at minde os selv om, at det er ikke vores spørgsmål eller samtale med barnet, der gør barnet ked af det. Barnet er allerede så ked af det, som han eller hun kan blive. Det er helt naturligt, at når vi taler sammen om den, vi savner, så kommer tårerne. Tristheden kan også vise sig ved, at barnet trækker sig mere tilbage, isolerer sig eller bliver mere indesluttet. Nogle børn forsøger at skjule, at de er triste for ikke at gøre forældrene kede af det.

Savnet kan fylde meget i barnets hverdag. Dels savnet af det menneske, der ikke længere er en del af barnets verden, men også alle de ting, som barnet forbinder med afdøde eller tiden før skilsmissen, kan vække savn og smerte fx den daglige hygge og tryghed, hjælp med lektierne, kørsel til fritidsaktiviteter. Barnet mærker savnet ekstra meget, når de fx ser andre børn, som er sammen med begge deres forældre, eller når de ser andre komme trillende med en barnevogn, og de selv har mistet en bror eller søster. Nogle børn kan i deres bearbejdelse af sorgen have brug for at dvæle ved minder. De kan ønske at se billeder igen og igen, bede om at få breve læst op eller høre fortællinger om afdøde eller om tiden før skilsmissen. I forbindelse med dødsfald bærer nogle børn ting fra den afdøde på sig. Minderne kan bidrage til at lindre tabet og kan virke "smertelindrende" for barnet.

Vrede og opmærksomhedskrævende adfærd

Vrede og opmærksomhedskrævende adfærd er en almindelig sorgreaktion. Børn kan vise deres vrede meget direkte. De kan slå, sparke og komme med udråb som "dumme mor, som ikke så sig godt for, da hun gik over vejen og derfor døde". Børns vrede kan tage forskellige retninger. Det kan være:

- Vrede mod den døde, fordi vedkommende har forladt eller svigtet
- Vrede mod døden (personificeret) for at have taget den døde
- Vrede mod den ene eller begge forældre for at blive skilt
- Vrede mod kammerater i "lykkelige" familier
- Vrede mod Gud for at have ladet det ske
- Vrede mod sig selv eller andre for ikke at have forhindret dødsfaldet eller skilsmissen
- Vrede mod at føle sig ekskluderet fra sorgen

Vreden kan rettes mod såvel forældrene som mod børnenes øvrige relationer. Barnet kan virke provokerende og konfliktskabende.

I nogle tilfælde kan vreden vendes indad mod barnet selv og resultere i depression.

Især drenge, som oftest har sværere end piger ved at sætte ord på deres følelser og erindringer, gør brug af udad reagerende adfærd.

Problemer i skolen

Mange børn vil have vanskeligheder med skoleforløbet. De kan have svært ved at koncentrere sig i undervisningen, da tanker og minder altid vil fylde meget og derfor hele tiden vil bryde de normale tankebaner. Den manglende koncentration kan vise sig som faglig tilbagegang.

Barnets øgede sårbarhed kan bevirke, at eleven ikke har lyst til at være synlig i en klassedialog, og at han/hun derfor vil trække sig tilbage og være mere passiv end normalt. Denne form for passivitet kan desuden have indvirkninger på elevens sociale relationer og kan medføre isolation fra kammeraterne. Barnet kan desuden føle jalousi eller misundelse over for de kammerater, hvis forældre ikke er skilt og føle sig uden for fællesskabet med kammeraterne. Fordi barnet lettere bliver vredt eller ked af det, kan der opstå konflikter med kammerater, der har svært ved at forstå, hvad der sker.

Øget modenhed

Sorgen kan påvirke eleven til at gennemleve en pludselig modning, for pludselig er venindesnak, lejrskole og tøj ikke det, der fylder hverdagen. Barnets tanker kredser med ét om store, eksistentielle spørgsmål om liv og død og om praktiske gøremål, som barnet måske skal hjælpe med. Når et barn tumler med den slags ikke aldersvarende tanker, er det ikke så mærkeligt, at barnet kan blive ensomt og opfattes som anderledes og meget ældre end kammeraterne.

Barnet kan optræde overansvarligt og påtage sig et følelsesmæssigt eller praktisk ansvar, som det ikke er modent til. I forbindelse med skilsmisse vil det overansvarlige barn ofte forsøge at undgå konflikt eller forsøge at glatte konflikter mellem forældrene ud. Barnet kan også optræde som den ene eller begge forældres fortrolige eller trøster. Det overansvarlige barn vil ofte i ønsket om at passe på den efterlevende eller begge forældre søge at beskytte dem ved at undlade at fortælle ting, som barnet tror, kunne såre eller bekymre forældrene. I stedet vil barnet ofte tale om de ting, det tror, forældrene gerne vil høre. Det overansvarlige barn gør ofte ikke meget væsen af sig i skolen men kan være på "arbejde" i en sådan grad, at det ikke får håndteret sin egen sorg.

Sorgreaktioner som i særlig grad bør bekymre

Som udgangspunkt findes der ikke rigtige eller forkerte sorgreaktioner, men der findes uhensigtsmæssige sorgreaktioner. Meget ofte er disse reaktioner forbundne med, at barnet har været overladt til sig selv og derfor har været alene om at skulle håndtere alle de ændringer, dødsfaldet eller skilsmissen har ført med sig.

Skyld, skam og selvbebrejdelse

Mange børn tager helt per automatik ansvar i forhold til sygdom og død i familien, og fordi det er svært at leve med meningsløsheden, er de tilbøjelige til at påtage sig en helt irrelevant skyld for sygdommen eller døden. Nogen børn skammer sig over handlinger, de har gjort eller ikke gjort. Ligesom de kan bebrejde sig selv, at de fx ikke fik sagt, hvor meget den døde betød for barnet.

Det samme gør sig gældende i forbindelse med skilsmisse, hvor barnet kan bebrejde sig selv, at forældrene er blevet skilt.

Fysiske gener

Nogle børn kan opleve hovedpine, ondt i maven eller stive og ømme muskler i forbindelse med sorg. Hvis barnet får ondt samme sted, som afdøde havde smerter, kan det fremkalde angst hos både barn og efterlevende forælder. I sådanne situationer kan det være en stor hjælp for barnet, at man taler med barnet om mors eller fars sygdom, hvordan den påvirker kroppen, behandlingen og bivirkninger. Hvis barnet får klar besked i børnehøjde, vil dets egne symptomer som regel forsvinde.

Regressiv adfærd

Regressiv adfærd betyder, at barnet "søger tilbage i tid". Især mindre børn, som ikke kan forstå og acceptere dødsfaldet, kan udvise regressiv adfærd. Når barnet efter et dødsfald oplever, at den døde ikke vender tilbage, tyr barnet til en magisk strategi, som har til formål at genskabe det, der var. Barnet tænker: "Da jeg var tre år, var far rask", og derfor placerer barnet sig ubevidst i den rolle, det havde i tre-årsalderen (barnet vil måske have ble på, taler babysprog osv.). På den måde forsøger barnet at genskabe situationen som den var, før mor eller far blev syg.

Social tilbagetrækning - ensomhed - undgår social kontakt

Nogle børn vender blikket indad, når de er i sorg. De tør simpelthen ikke tro på, at nogen vil kunne forstå den situation, de er i, og vover derfor ikke dialogen. De er meget opmærksomme på, hvordan andre spørger ind til deres sorg – gør de det af pligt eller af interesse? Børnene er også gode til at svare præcis det, som de voksne gerne vil høre, nemlig, at det hele går fint. Sorgramte børn, der reagerer med indadvendt adfærd, bliver meget ofte ensomme. Sorg og vrede, der vendes indad, kan resultere i depression.

Omgivelsernes betydning

Når børn rammes af sorg, er deres største ønske for det meste, at de ønsker at fortsætte deres tilværelse så almindeligt som muligt, selv om omstændighederne har ændret sig, og de er i sorg. Dette ønske kan omgivelserne i høj grad hjælpe dem med at realisere – også når deres reaktioner ikke er helt almindelige (jf. ovenstående.)

I en skolesammenhæng handler det i høj grad om:

- At være åben omkring den sorgfulde situation og gøre så megen information som muligt fælles for klassens lærere, elever og deres forældre samt evt. resten af skolen.
- At aftale med såvel eleven som dennes forældre, hvordan en tilbagevenden til skolen helt konkret skal foregå, hvis barnet har været fraværende pga. en sorgfuld omstændighed. Mange børn vil således gerne have, at en anden end dem selv fortæller om, hvad der er hændt. Men det er ikke alle.
- Ikke at tale uden om, hvis den sørgende eller andre i klassen mere eller mindre uforvarende kommer ind på den sorgfulde situation.
- Ikke at udvise medlidenhed med den sørgende, da det let kan blive opfattet som nedladende.
- At turde spørge ind til den sørgendes situation, så vedkommende ikke kommer til at føle, at man prøver at undgå ham eller hende. Og at man gør det løbende over minimum et års tid, men gerne længere – såvel i isolerede samtaler som i klassen, så den sørgendes kammerater hører, hvordan den sørgende helst vil have det. Lad i den forbindelse også de øvrige elever give udtryk for deres tanker og følelser i forbindelse med det passerede.
- Ikke at blive forlegen, hvis den sørgende begynder at græde under en samtale.
- At have fornemmelse for, hvornår den sørgende ikke længere har lyst til at tale om sorgen.
- At holde den sørgende mest muligt inde i de vanlige sociale relationer.
- At få en klassekammerat eller flere til at bistå den sørgende med skolearbejdet, hvis vedkommende kommer bagud.
- At man ser gennem fingre med, når de sørgende reagerer anderledes end vanligt.
- At man lader den sørgende holde nødvendige pauser i skolearbejdet, når koncentrationen svigter. Dette skal ikke forstås sådan, at de faglige krav til et barn i sorg skal sættes ned, men man skal udvise forståelse for vedkommendes situation.
- At man løbende tager kontakt til barnets forældre for at udveksle erfaringer om udviklingen og gøre dem opmærksomme på mere professionelle sorgterapeutiske tilbud – ex. sorggrupper.
- At konsultere skolens sorgplan.

Det, der er sværest for barnet, er, hvis ikke der er nogen, der siger noget eller gør noget, dvs. der er ingen voksne, der tager hånd om barnet og ingen kammerater, der kommer det i møde. Barnet er ikke selv i stand til at overskride den grænse, det er at kræve, at nogen sætter sig ned og lytter. I stedet bruger barnet en masse energi på at tænke over, hvem der ved hvad om hele hændelsen.

Filosofi med børn - en kort introduktion til "metoden"

Kort fortalt handler filosofi med børn om at fastholde og bygge videre på den undren og forundring, børn tit og ofte udtrykker om dette eller hint i tilværelsen for ad den vej at kvalificere deres tænkning og forståelse af det, de undrer sig over, hvis dette har filosofisk relevans.

Etablering af spørgsmålsfællesskaber

En af de centrale pointer i det at filosofere med børn er åbenheden - altså at svarene på det, eleverne undrer sig over, ikke for hurtigt lukker sig om sig selv men derimod holdes flydende og fastholdes om sådan, hvis der ikke er belæg for et evidensbaseret svar. Filosofien eller i hvert fald livsfilosofien, som den er foreskrevet i Fælles Mål for skolens religionsundervisning, holdes i live af ikke at komme endegyldige svar. Faktisk er intentionen den modsatte - nemlig at etablere åbne spørgsmålsfællesskaber, hvor eleverne i højere grad trænes i at stille de gode spørgsmål frem for at finde ufuldstændige svar. I relation til det aktuelle forløb, som tager fat om nogle af tilværelsens smertefulde hændelser, er der således en skærpet opmærksomhed på ikke at komme med for håndfaste svar på, hvad der er rigtigt og forkert, når det handler om at håndtere sorg - såvel i relation til sig selv som i omgangen med andre.

Bud på en metodisk tilgang til filosofi med børn

Den tyske filosof Ekkehard Martens er en af de mange filosoffer, der i nyere tid har beskæftiget sig med filosofi med børn - og måske den, hvis tilgang bedst matcher dansk skole- og undervisningslogik. Derfor er det hans tilgang, der arbejdes ud fra.

Martens hævder, at man bedst kommer til forståelse af filosofiske spørgsmål og begreber ved at undersøge dem på fem forskellige måder eller via fem forskellige tilgange: En fænomenologisk, en hermeneutisk, en analytisk, en dialektisk og en spekulativ.

Som sådan er nedenstående både at forstå som en skabelon til opbygning af strukturen i et undervisningsforløb samt som en måde at arbejde med det konkrete stof på, hvilket gerne skulle fremgå af det opsamlende eksempel.

Den fænomenologiske tilgang

Ordet fænomenologi dækker over iagttagelser af, hvad der er synligt eller tilgængeligt for én men også over udveksling af erfaringer herom. Tilgangen kan derfor også benævnes ved den grundtvigske pointe om, at samtale er basis for forståelse.

Ved at eleverne udveksler erfaringer om den sag, de skal beskæftige sig med i undervisningen, bliver de klogere på de andres perspektiver på sagen og får derved efter al sandsynlighed suppleret deres egen forforståelse med nye nuancer. At udveksle erfaringer forudsætter først og fremmest, at man gensidigt er interesserede i hinanden - derudover at man både mestrer at formulere sine egne synspunkter som at lytte aktivt til andres. Eller sagt med andre ord handler den fænomenologiske tilgang om udvikling af elevernes sensitivitet gennem aktiv brug.

En af de bedste litterære beskrivelser af denne opmærksomme iagttagelsesevne findes i Umberto Ecos roman *Rosens navn*.

Læs eksempel på næste side.

Semiotik - at være opmærksom på tegn i ens omgivelser og deres betydning

Rosens navn er om noget, Umberto Ecos fikcionaliserede udgave af semiotikken. Hvad dette dækker over, kommer på fænomenal vis til udtryk i indledningen til romanen. Her hører man om, hvordan novicen Adso (fortælleren) sammen med sin læremester, franciskanermunken William af Baskerville, nærmer sig et kloster og der møder en flok mænd, som er ude at lede efter en bortløben hest. Uden at have set hesten kan William fortælle mændene, hvor den er, og hvordan den ser ud, og novicen undrer sig efterfølgende over, hvordan det kunne lade sig gøre:

- »Men sig mig nu,« sagde jeg, ude af stand til at beherske mig længere, »hvordan kunne I vide det?«
»Min gode Adso,« sagde mesteren, »under hele rejsen har jeg lært dig at genkende de tegn, verden giver os at læse som en stor bog. ... Jeg skammer mig næsten over at gentage, hvad du selv burde vide. Ved vejkrydset var der tydelige spor af hestehove i den friske sne, og de førte i retning af stien til venstre for os. Med smukke og regelmæssige mellemrum fortalte disse tegn, at hoven var lille og rund, og galoppen meget regelmæssig - altså drog jeg mine konklusioner om hestens natur, og om at den ikke bevægede sig som et dyr, der er løbet løbsk. Der, hvor pinjetræerne dannede et naturligt tag, var visse grene knækket fem fod over jorden. På en af morbærbuskene, netop der hvor dyret må være slået ind på stien til højre, stolt viftende med sin smukke hale, sad lange sorte hår endnu fast i tornene ... Og du vil vel ikke påstå, at du ikke ved, at den sti fører til møddingen, for da vi red op forbi den nederste sning, så vi noget affald trille ned til foden af sydtårnet, så sneen blev snavset, og på grund af vejkrydsets beliggenhed kunne stien ikke føre andre steder hen.«

»Ja,« sagde jeg, »men det lille hoved, de smalle ører, og de store øjne... «

»Det ved jeg ikke, om den har, men jeg ved, at munkene tror det. Hvis den hest, som efter min mening er løbet her forbi, virkelig ikke havde været den fineste i stalden, var staldknægtene blevet sendt af sted for at lede alene, men her havde selv køgemesteren ulejliget sig med. Og en munk, som anser en hest for noget særligt, hvordan den end ser ud, må nødvendigvis opfatte den, som autoriteterne har beskrevet den for ham, især,« og her smilede han ondsksfuldt hen i min retning, »hvis han er en lærd benediktiner... «

»Jeg forstår,« sagde jeg, »men hvorfor Brunellus?«

»Gid Helligånden måtte putte en smule mere viden ind i skallen på dig, end den du har i forvejen, min søn!« udbød min læremester. »Hvilket navn skulle den ellers have haft? Selv den store Buridan, som nu skal være rektor for universitetet i Paris, ville ikke kunne finde noget naturligere navn til en smuk hest.«

William demonstrerer her via sin opmærksomhed på tegn i sine omgivelser og sin store viden om historiske, kulturelle og menneskelige forhold en uovertruffen indsigt i virkeligheden. Han har hele tiden sine sanser åbne og registrerer deres indtryk i bevidstheden. Disse sættes i forhold til den aktuelle situation og hans generelle viden. Ved at kombinere de tre elementer er han i stand til at udsige tolkninger af situationen vel vidende, at disse tolkninger bygger på ufuldstændige indsigter og kun kan siges at være kvalificerede gæt - til bedste for novicens oplæring.

I relation til det konkrete projekt handler det her om at skærpe elevernes empatiske evner i forhold til egen som andres livssituation - både konkret og generelt. Se gennemgangen til filmen om Maja s. 39

Den hermeneutiske tilgang

Hermeneutik er læren om forståelse, og da forståelser af alt kan være forskellige, kan hermeneutikken forklares som det at bygge bro mellem forskellige forståelser, så man ved at få indsigt i andres forståelser af en given sag bygger nye facetter på sin allerede etablerede forståelse af den, således at ens forståelseshorisont udvides. Den hermeneutiske bro kan bygges på mange leder og kanter. Således er den erfaringsudveksling, der ligger under den fænomenologiske tilgang allerede en første variant af hermeneutikken al den stund, at forskellige elevs forskellige erfaringer med en sag kan være udtryk for forskellige forståelser. Men der tænkes også på såvel historiske som kulturelle broer. Forståelsen af et begreb eller fænomen kan være forskellig fra tid til anden, hvorfor ord let kan misforstås, når de optræder i en historisk sammenhæng, der ikke er ens egen. Tænk fx på ordet myte, som en gang var ækvivalent med sandhed, men nu om dage snarere forbindes med en løgn. På samme måde kan begreber, situationer og handlemønstre variere fra kultur til kultur, hvorfor der også ligger en hermeneutisk opgave i at formidle kulturelle forskelle - det være sig både af geografisk som af sociokulturel art (fx mellem rig og fattig, mellem køn og mellem religioner mv.).

En af de bedste litterære beskrivelser af denne brobygning mellem forskellige forståelser findes i Astrid Lindgrens roman *Ronja Røverdatter*. Se nedenstående eksempel.

At bygge bro til en anden

I romanen *Ronja Røverdatter* giver Astrid Lindgren på fremragende vis et poetisk udtryk for den hermeneutiske tilgang i praksis.

Bogen handler for de, der måtte have glemt det, om to rivaliserende bander - Mattis- og Borka-røverne - der ved handlingens begyndelse en tid lang har stigmatiseret hinanden som inkarnationen af det onde. Hver især har banderne på en nederdrægtig uvejrnat nogle år forinden sat afkom i verden - en dreng og en pige, Birk og Ronja. Men det har de gensidigt ingen viden om, da de ikke omgås hinanden. Hvad de til gengæld ved, er, at lynet den pågældende nat slog ned i Mattisborgen, så den revnede, hvorfor Mattisrøverne ikke længere kan bruge den ene halvdel, da lynet har forårsaget et helvedesgab midt ned gennem borgen. Efterfølgende er den tomme halvdel af borgen blevet indtaget af Borkarøverne, uden at Mattisrøverne har opdaget det.

Tillige uden hinandens vidende vokser de to børn således op og bliver fortrolige med hver sin verden - behørigt adskilt af helvedesgabets. Men det er selvfølgelig også uundgåeligt, at de på et tidspunkt skal mødes. Og det sker ikke overraskende netop ved helvedesgabets, hvor de en dag lidt tilfældigt får øje på hinanden.

I en hermeneutisk terminologi repræsenterer hver af de to sider af borgen henholdsvis Birks og Ronjas hjemmeverdener, eller sociale subkulturer om man vil, og dermed samtidig den andens ude- eller fremmedverden, mens kløften markerer det gab af mangel på viden om og indsigt i forskellene de to verdener imellem, sådan som de i romanen pludselig kommer til syne for hinanden. At lære noget og derved få udvidet sin egen forståelseshorisont og livsverden vil sige at bygge bro over kløften mellem sin egen hjemmeverden, og hvad der måtte være af fremmedverdener, hvilket selvfølgelig kræver en vis portion nysgerrighed, åbenhed og mod, da det ikke er uden risiko at bevæge sig ud i det fremmede. Eksempelvis betinger enhver tilegnelse af nye indsigter og dermed læring altid en forandring af ens hjemmeverden og aktuelt etablerede forståelseshorisont. Men nysgerrigheden, modet og åbenheden er præcis, hvad Ronja har. Efter lidt tid med personlig - herunder kønlig - og kulturel positionering de to

børn imellem tager Ronja pludselig springet og sætter over helvedesgabet. På den måde intervenserer hun Birks verden og giver sig selv mulighed for at få kendskab til eller med tiden blive direkte fortrolig med Birks verden. Det er i øvrigt den pointe, der også ligger i enhver dannelsesroman. Og Ronjas aktion giver Birk inspiration, så han vælger at gøre som hende – blot den modsatte vej. Frem og tilbage springer de og laver på den måde en hermeneutisk luftbro mellem deres respektive verdener, hvorved der med tiden opbygges en indbyrdes forståelse mellem dem.

Det sker selvfølgelig ikke uden problemer i form af modstand fra deres forældre, der ikke vil acceptere forholdet, fordi de reagerer på baggrund af en reaktionær kulturassimilationsstrategi, men til sidst må bøje sig for den yngre generations akkomodationspraksis og forestå det uundgåelige bryllup som symbol på bandernes forbrødring eller direkte forsoning. På den måde opløses skellet mellem de to bander, der i forbrødringsprocessen og via vielsesritualet må rekonstruere deres respektive forståelseshorisonter, for at tilværelsen igen kan komme til at give mening.

Med denne udvikling i romanen kommer den også til at illustrere et par andre grundlæggende pointer omkring læringsprocessen og resultatet af den. Børns forståelseshorisonter - herunder deres opfattelse af sig selv og verden omkring dem, såvel de nære kendte som de fjerne og fremmede - etableres gennem opdragelsen via imitation, kommunikation og undervisning. Samlet set afføder det et sæt af forestillinger om godt og skidt, rigtigt og forkert samt ikke mindst, hvad der er normalt og unormalt. Det er det, vi også kalder den kulturelle traditionsoverlevering fra den ene generation til den næste, og som hurtigt - med mindre den får input udefra - vil få en kultur til at gå til grunde. Børnenes tilegnelse af kulturoverleveringen må altid samtidig afføde et grundlag for kulturkorrektion, hvis børnene i frihed får lov at tolke og tilegne sig overleveringen på deres egne præmisser. Og det er præcis, hvad der sker for både Birk og Ronja, der godt nok er blevet vejledt men samtidig selv har fået lov at udforske skovene omkring deres borge. Derved har de erhvervet sig en vis selvstændighed i forhold til omgangen med og håndteringen af det fremmede. Og det er disse færdigheder, de senere bruger til at omforme hadet og den gensidige mistillid, som deres respektive opdragelse har udstyret dem med i forhold til hinanden.

Via den hermeneutiske bro, de to børn etablerer til hinandens verdener, opbygges en tillid og fortrolighed, som i sidste ende resulterer i forsoning, tilgivelse og nedbrud af tidlige fordomme, som derfor også afføder en ændring af de to kulturer og skaber en tredje. Og resultatet af denne udvikling er i høj grad betinget af den dannelsesproces, børnene gennemgår.

I relation til det konkrete projekt ligger den hermeneutiske forståelse i, at eleverne konfronteres med hændelser, som de ingen erfaringer har med - men som de skal forsøge at sætte sig ind i effekterne af. De skal med andre ord forsøge at leve sig ind i situationer, de ikke kender og forsøge at afkode de ønsker og behov, der kan ligge i en sådan situation. Altså - hvad kunne man ønske sig at andre gjorde i forhold til en, hvis man kommer i sorg over et eller andet.

Den analytiske tilgang

Den analytiske tilgang er først og fremmest karakteriseret ved sin systematik. Efter at have udvekslet erfaringer om et emne/begreb og fået præsenteret forskellige andre perspektiver herpå. Er det tanken, at man forsøger at få et samlet overblik over sagen, begrebet, fænomenet.

Det er ikke mindst gennem denne tilgang, at eleverne trænes i at argumentere og stille opklarende spørgsmål til andres argumenter for, at noget hænger sammen, som det udtrykkes.

Her kommer således elementerne: Udsagn, belæg og hjemmel fra den klassiske kommunikationsmodel i spil. Er der rent faktisk belæg for det hævdede i de indtryk, der er arbejdet med, og hænger verden faktisk sammen, sådan som det fremgår af det hævdede. Eksempelvis kunne et udsagn bygge på, at drenge og piger alene pga. deres køn ikke rammes af sorg på samme måde, hvilket der godt kan være belæg for at hævde i de indtryk, der er arbejdet med, men det er ikke det samme som, at der også er hjemmel for at sige, at sådan er det.

Den analytiske tilgang skal være med til at sikre, at der er konsistens i den forståelse, eleverne etablerer via det filosofiske arbejde. Der er med andre ord tale om en slags begrebsudredning i børnehøjde.

I relation til det konkrete projekt bibringer den analytiske tilgang eleverne forklaringer på, hvad sorg er, samt hvilket hændelser der kan bringe et menneske i sorg, og hvordan det er almindeligt at reagere på at være ramt af sorg. Endelig kan der her opstilles et handleberedskab for, hvordan man med fordel kan agere, hvis man selv rammes af sorg eller møder andre i sorg.

Den dialektiske tilgang

Den dialektiske ligger i, at man, så længe man orker det, spørger kritisk ind til den forståelse, man har etableret, for at få afdækket om den kunne være anderledes. Det kan dels ske ved, at man leder efter nye perspektiver på/nuancer i relation til sagen/begrebet (deraf det analytiske), dels ved, at man forsøger at modsige eller direkte underminere den forståelse, der netop er blevet etableret – altså en slags disruption. Denne penduleringen mellem forståelse (tese/forforståelse), antitese (dialektik) og ny forståelse (syntese = ændret forforståelse) kan i princippet fortsætte i det uendelige, hvilket jo af gode grunde ikke er tanken. Blot skal eleverne gerne opnå en erkendelse af sagens uafsluttedhed, så de bevarer den åbne tilgang til det at filosofere. De skal ikke nå til et endegyldigt resultat, men de skal erhverve kompetence i at reflektere, diskutere og forholde sig til en sag eller i det sociale fællesskab på så kvalificeret et grundlag, som de til en given tid magter.

I det konkrete projekt skal denne tilgang bibringe eleverne en forståelse for, at mennesker i sorg kan opleve sorgen forskelligt og derfor have forskellige ønsker og behov i relation til den videre omgang med andre.

Den spekulative tilgang

Hvor der mellem de fire foregående tilgange er en naturlig progression, falder den spekulative tilgang lidt uden for, da den kan ligge som såvel indledning som afslutning på et forløb. Den spekulative tilgang angår facetter ved undersøgelsen af et emne, som unddrager sig egentlig analytisk stringens – det være sig fx kunstneriske udtryk for eller religiøse overbevisninger i relation til en given sag.

I relation til skolens undervisning vil den spekulative typisk have karakter af en oplevelse vedr. det, man skal beskæftige sig med – en film, et teaterstykke, en tekst, en skulptur eller en gåtur i skoven mv. Som sådan vil den spekulative tilgang oplagt ligge som indledningen til forløbet. I det aktuelle projekt udgør de to små tegnefilm sådanne spekulative indspil i forløbet.

Modsat kan den spekulative tilgang også bruges i relation til, at eleverne på kreativ vis udtrykker sig om deres erhvervede forståelse af en given sag.

Endelig kan den spekulative tilgang integreres løbende i de fire andre tilgange, så der kommer mere variation og bevægelse i undervisningen.

Eksempel på den filosoferende behandling af en episode i filmen om Maja

De fem ovenstående tilgange til at filosofere med børn er alle på forskellig vis og i forskelligt omfang lagt ind i nærværende projekt, så eleverne undervejs i forløbet kommer omkring alle tilgangene. Ud over dette rent strukturelle aspekt kan tilgangene også i mindre skala aktiveres i relation til behandling af mere specifikke problemstillinger.

Eksempelvis kan man se på episoden, hvor Maja igen skal i skole, efter at have været hjemme en uges tid efter sin far død.

1) Forløbet har helt generelt taget afsæt i visningen af filmen, som udgør *en spekulativ tilgang*. Det at præsenterer eleverne for et kunstværk og tage udgangspunkt i det for drøftelse af et bestemt emne, her sorg, er et eksempel for en spekulativ tilgang.

2) Eleverne udveksler til en begyndelse erfaringer om deres oplevelse af scenen med Maja, der igen skal i skole.

- Hvilken situation er Maja i?
- Hvordan har hun det?
- Hvorfor vil hun ikke i skole?
- Hvad er grunden til, at moderen alligevel tvinger hende i skole igen?
- Er dette godt eller dårligt?

Efter en samtale om dette konkrete nedslag i filmen, kan eleverne udvide perspektivet gennem en inddragelse af egne erfaringer med at være i situationer, hvor man af en eller anden grund mangler motivation og drive til at gøre noget bestemt.

- Hvilke situationer kan der være tale om?
- Hvad kan være grunden til den manglende motivation?
- Hvad kan medvirke til at hjælpe en videre?
- Osv.

Alt dette kan siges at udgøre *den fænomenologiske behandling* af episoden.

3) I forlængelse af elevernes udveksling af forståelser af filmen og erfaringerne med lignende episoder, kan der spilles ind med andres udlægninger af håndteringer heraf. Helt konkret i relation til den behandlede situation, kan man genfortælle ovenstående afsnit fra Ronja Røverdatter om Ronja og Birk, der forcerer Helvedesgabet.

Her er både Ronja og Birk hæmmet af fordomme mod hinanden og hinandens miljøer som værende dårlige, men de trods begge disse fordomme med trods, nysgerrighed og mod samt måske en snert intuitiv fornemmelse af, at de etablerede fordomme og den fastlåste situation familierne imellem er forkert.

Der er altså noget, der puffer først til Ronja og siden til Birk, der imiterer Ronja, hvorved historien for alvor kommer i bevægelse.

Den hermeneutiske behandling udvider elevernes perspektiv på en given sag, fordi den inddrager forskellige saglige eller fiktive behandlinger af den problemstilling, der arbejdes med. Ovenstående i form

af et romanuddrag, men det kunne også være billeder, film eller en sangtekst.

4) Under *den analytiske tilgang* samles der mere systematisk op på, hvorfor Maja har det, som hun har, og hvordan sorg kan forklares. Det er også her, eleverne kan danne sig et samlet overblik over, hvordan man kan reagere, når man bliver ramt af sorg, samt at det ikke er alle, der reagerer på samme måde. Endelig her også her, man kan skabe sig et overblik over, hvad man selv og andre kan gøre for at komme eller hjælpe andre videre i livet.

5) Tanken med *den dialektiske tilgang* er, at man hele tiden er selvkritisk i forhold til den forståelse, man løbende etablerer i forbindelse med undersøgelsen af en given sag eller et emne – her altså konkret Majas vægren sig ved at skulle i skole efter sin fars død.

I relation til den konkrete sag kan øvelsen handle om at få eleverne til at tænke helt anderledes.

- Kunne Maja slippe for at gå i skole?
- Kunne hun blive undervist hjemme?
- Eller kunne hun ved egen kraft mobilisere lysten til at komme i skole – evt. gennem bøn eller andet?

6) Som afslutning på behandlingen kan man så vende tilbage til *den spekulative metode* – fx i form af elevdramatisering, så der både arbejdes med denne metode som indtryk (tegnefilmene) og som udtryk i form af elevernes dramatiseringer af den forståelse af emnet, de har tilegnet sig under forløbet.

Kilder

Astrid Lindgren, *Ronja Røverdatter*, Gyldendal 2007.

Atle Dyregrov, *Sorg hos børn. En håndbog for voksne*, Psykologisk Forlag 2007.

Ekkehard Martens, *Filosofi med børn og Teologi med børn - familieligheder*, Religionspædagogisk Forum 2009:3

Elisabeth Kübler-Ross, *Døden og den døende*, Gyldendal 1999.

Henrik Vestergaard Jørgensen, *Filosofi med børn: teoretisk grundlag og religionsdidaktisk potentiale*, Aarhus Universitet 2010.

Jesper Roesgaard Mogensen og Gyrih Karskov Berthelsen, *Sådan hjælper du unge i sorg*, Vejlederen nr. 1 2015.

Jesper Roesgaard Mogensen og Preben Engelbrekt, *At forstå sorg, Teoretiske og praktiske perspektiver*, Samfundslitteratur, 2013.

Mai-Britt Guldin, *Sorg, Tænkepause 55*, Aarhus Universitetsforlag, 2018.

Margaret Stroebe og Henk Schut, *The Dual Process Model of Bereavement*, Utrecht Universitet, 1999.

Marianne Davidsen-Nielsen og Cand. Psyk. Nina Leick, *Den nødvendige smerte*, Gyldendal 2004

Preben Engelbrekt og Annette Jarmer, *Når unge sørger - unges vanskeligheder ved forældres sygdom og død*, Socialrådgiverdage, 1998.

Preben Engelbrekt og Marianne Bache, *Sorgteorier kan ikke altid stå alene*, Psykoterapeuten nr. 3, 2008, side 38-43.

Preben Engelbrekt og Marianne Bache, *Sorgteorier omsat til praksis*, Psykolog Nyt nr. 12, 2008.

Umberto Eco, *Rosens navn*, Forum 1984.

